

ОСЪЗНАВАНИ И НЕОСЪЗНАВАНИ ПРАВОГОВОРНИ ПРОБЛЕМИ (ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА ЕЗИКОВОТО КОНСУЛТИРАНЕ)

МИЛЕН ТОМОВ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

tomovm@ibl.bas.bg

Предлаганата статия представя резултатите от изследване върху запитванията към Службата за езикови справки и консултации, свързани с правоговорни проблеми. Въз основа на извършената класификация и анализ на постъпилите въпроси, като се вземат предвид и мотивите за търсене на специализирана езиковедска помощ, се очертават проблемите на книжовния изговор, които се осъзнават от потребителите и съответно пораждаат необходимост от консултации, и от друга страна – правоговорните явления, към които напълно липсва потребителски интерес. Обръща се внимание и на различните начини, по които се реагира на осъзнаваните правоговорните проблеми – било чрез конкретно запитване, породено от възникнало колебание, или чрез изразяване на критично отношение към дадено правоговорно явление. Правят се изводи относно причините за твърде слабия интерес към правоговорната проблематика като цяло у потребителите на Службата за езикови справки и консултации.

Ключови думи: правоговор; правоговорни норми; осъзнавани и неосъзнавани правоговорни проблеми; езиково консултиране; български език

RECOGNISED AND NON-RECOGNISED PROBLEMS IN ORTHOEPY (A LANGUAGE CONSULTING PERSPECTIVE)

MILEN TOMOV

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tomovm@ibl.bas.bg

The proposed paper presents the results of a study on inquiries to the Language Consultations Service related to orthographic problems. Based on the classification and analysis of the received questions, also taking into account the reasons for seeking specialized linguistic help, the problems of standard language pronunciation are outlined, which are realized by users and accordingly give rise to the need of consultations, and, on the other hand, the orthographic phenomena of which there is a complete lack of user interest. Attention is also paid to the different ways in which the questioners react to the realized orthographic problems – either through a specific enquiry arising from a hesitation or by expressing a critical attitude towards a given orthographic phenomena.

Conclusions are drawn regarding the reasons for the very low interest in orthoepic issues in general among users.

Keywords: orthoepy; orthoepy norms; realized and unrealized orthoepic problems; language consulting; Bulgarian language

Целта на настоящия доклад е да насочи вниманието към начините на възприемане на правоговорните норми и правила от потребителите на Службата за езикови справки и консултации като носители на българския език. Въз основа на предварително извършен преглед на потребителските запитвания¹ ще предложим отговори на въпроса на какви проблеми от правоговора потребителите на Службата обръщат внимание, и от друга страна, какви са причините за слабия интерес към правоговорните проблеми като цяло. Темата е научно привлекателна поради това, че позволява да се разкрият отношенията към правоговорните норми от две различни гледни точки – тази на езиковедите и тази на езиковите носители.

В началото няколко думи за езиковото консултиране като специфична форма на езикова култура. За разлика от другите форми и жанрове на езикова култура (напр. езиковата бележка, чийто обект са предварително подбрани от автора езикови проблеми), езиковата справка се предлага едва при поискване (запитване) от потребител, т.е. инициативата при езиковото консултиране е обратна – не на езиковеда (консултиращия), а на потребителя (консултирания). Езикови консултации се искат предимно тогава, когато са налице колебания при употребата на езика или несигурност в прилагането на правилата. Основен за езиковото консултиране е диалогичният начин на комуникация между езиковеда и потребителя във формата на въпроси и отговори (а не монологичният, какъвто е например в комуникацията чрез езикова бележка или при урока в езиковото обучение) (по-подробно вж. Томов/Томов 2017). Що се отнася до професионалния състав на потребителите, ще посочим, че повечето запитвания за правоговор идват от служители, за които спазването на книжовните норми е професионално задължение (журналисти, говорители, преподаватели, адвокати и изобщо служители, работещи в медии). Това са активни носители на езика, които се нуждаят от знания за българския език в своята работа. От тази гледна точка на задаващите въпроси се гледа като на носители на езика, които се стремят да следват установената книжовна норма, или като на възприематели на нормата, които изразяват определено становище към спазването ѝ.

Преди да пристъпим към разглеждането на отделните правоговорни проблемни случаи, смятаме за необходимо да се спрем накратко на въпроса за възникването и осъзнаването на езиковия проблем, тъй като това стои в основата на мотивите за търсене на специализирана езиковедска помощ. Тези мотиви, т.е. поводите потребителите да се обръщат с въпроси към Службата за езикови справки и консултации, могат да бъдат доста разнообразни², но колебания при употребата на езика или несигурности в прилага-

нето на езиковите правила възникват едва тогава, когато носителят на езика (в повечето случаи „наивният“, езиково неспециализираният носител) осъзнава даден езиков проблем. Тогава той започва да се съмнява в избора на правилния вариант (правописен, произносителен, граматичен и пр.) и да чувства, че нещо не е наред, че нещо е особено, необичайно или невярно. Именно тогава възниква нуждата от езикова консултация. Такова усещане може да се породи както при продукцията на собствен текст, така и при рецепцията на чужд текст. За да осъзнае даден езиков проблем, носителят на езика трябва да притежава и изострено езиково чувство, иначе у него едва ли би възникнало усещането за съмнение или несигурност, което да го подтикне към търсене на помощ от специалист. Когато не може да намери сам информация за езиковото явление или се чувства несигурен в собствените си знания, той се обръща към езиков специалист (консултант), който да му помогне при разрешаването на проблема. Зад всичко това обаче като съществен централен изходен пункт стои стремежът на носителите на езика към нормосъобразно изразяване, към правилна езикова употреба, породен от схващането на книжовния език и грамотността като ценност, като средство за повишаване на личния и обществения престиж и белег на висок професионализъм.

Дори и без специално количествено изследване на материала, свързано със съдържанието на въпросите, като се изхожда и от богатия опит и дългогодишната изследователска практика на сътрудниците в Службата за езикови справки и консултации, може да се очертаят областите на основен, на по-голям и на по-слаб потребителски интерес. Комплексът от запитвания по повод на правоговора се отнася към тематичните области, за които търсещите езикови консултации се обръщат с въпроси твърде рядко. На месечна база запитванията за правилното произнасяне на думи са под 1% от всички постъпили запитвания както от телефона, така и по електронната поща, като в повечето работни дни правоговорни въпроси изобщо не постъпват. Едновременно с това следва да се добави и значимият за наблюденията ни факт, че това положение, както и основните съдържателни пунктове в запитванията, е устойчиво във времето и не може да се установи определена промяна в динамиката на потребността от съвети в областта на правоговора за дълъг период.

Но именно ниската честота на запитванията по правоговор или представянето на правоговорна проблематика в правописен, граматичен или др. контекст обаче повдигат интересни и значими за теорията и практиката на книжовния език и на езиковата култура въпроси и от своя страна, също позволява да се направят важни и ценни изводи.

Във връзка с възприетата методика на изследването (по-подробно за обработката на материала вж. Томов/Томов 2023: 44) потребителските запитвания тук ще се представят с въведените ограничения, като се коментират

само въпросите, при които е засегната същинска правоговорна тематика, т.е. възприемаме подход, в рамките на който се придържаме към понятието *правоговор* в смисъл на правилно (нормативно) произнасяне на звуковете, както и тяхното правилно свързване в потока на речта, включително и правилата, които установяват еднообразно произношение в съответствие с нормите на книжовния език (срв. Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 1981: 195) в противовес с доста широкото застъпване на правоговорна проблематика (понякога оправдано и с учебна цел), характерно за установената традиция в езиковата култура и езиковата критика в областта на българския правоговор (срв. напр. Мурдаров/Murdarov 2006; Георгиева/Georgieva 1979 и други поредици и сборници, съдържащи езикови бележки с правоговорна тематика). Като същински правоговорни въпроси следователно приемаме само онези, в които се засяга собствено фонетична (по-точно произносителна, евентуално артикулационна) проблематика, и тях е по-коректно да ги дефинираме като въпроси, свързани с произношението, т.е. това са запитвания, при които въпросът е въведен директно през правоговора, свързани са с устните изказвания, без да се засяга правописът, граматиката или словоупотребата. Голяма част от постъпващите въпроси произлизат от естествената информационна потребност, свързана със създаването на писмени текстове, и поради това правоговорната проблематика в тях е „мнима“. Значително е количеството запитвания за граматика и лексика, които са отправени чрез думи и изрази като „как е правилно да се каже...“, „как се казва правилно...“, напр. *Как е правилно да се каже и напише: няколко човеци/няколко души/неколица човеци/неколица души/друг начин?*

По този начин ограничено, съдържателното разпределение на въпросите от областта на правоговора се представя от следните две основни тематични групи:

1. Правоговор на думи, нарицателни имена от домашен или чужд произход³; правоговор на съкращенията. Това е тематичната група, която от фонетично гледище засяга сегментната страна на езика. Задаващите въпроси в повечето случаи питат за конкретна дума, при която не са сигурни какъв е нейният (правилен) изговор, напр. *презполовявам* или *преполовявам*; *да се подстрижа* или *да се подстригна*; *помпене* или *помпане*; *порязах* или *порязох*; *вземам* или *взимам*. Малобройна е групата от въпроси относно изговора на членувани форми. Преди всичко става въпрос за мекостта при изговора на членната морфема (*титулярът* или *титулярят*, *конярът* или *конярят*), а освен това и за произношението ѝ, когато е под ударение в членуваните форми от м. и ж. род (*света* или *светът*, *кръвта* или *кръвтъ*). Един потребител се е интересувал от произносителен проблем, свързан със синтактичното правило за употреба на пълен и кратък член при четене на написан текст. Ограничени според приетите принципи на описание, въпросите, които се отнасят строго до изговора на чуждите думи, всъщност съвсем не са многобройни (*маркетъор* или *маркетер*), като доминират въпро-

сите за писмената форма на думата. Регистрирано е само едно запитване, което засяга изговора, свързан с фонетични промени на звуковете в думата – *болшевики* или *болшевици*. Очевиден е и малкият брой въпроси за правоговор на съкращенията. Трудности с изговора са създавали съкращенията ФСБ – *фе се бе* или *еф ес бе* (въпросът е свързан с изговарянето при четене), и НОИ – *нои* или *ной*.

2. Въпроси от областта на прозодията с основен момент ударение, засягащи от фонетично гледище супраегментната страна на езика. Водещо място сред проблематиката на езиковото консултиране в областта на правоговора заемат въпросите за ударението. Те са постоянно актуални поради типичната характеристика на българското ударение, което е свободно, т.е. може да пада върху различни срички в думата в съответствие със съществуващите акцентни парадигми. Примерите са най-разнообразни и засягат различни части на речта: *мòлив* или *молìв*, *лúничка* или *лунíчка*, *чèло* или *челò*; *мòстове* или *мостòве*; *поврèден* или *повредèн*, *устòйчив* или *устойчìв*; *пíля* или *пилья*, *хòдих* или *ходìх*; *лапаротомìя* или *лапаротòмия*, и термините с втора съставка *-графия*, *-скопия*; ударение при собствени имена: *Войнìков* или *Вòйников*, *Пèрущица* или *Перущица*, *Òскар* или *Оскар*, *Мèрцедес* или *Мерцèдес* и т.н. Потребителите изпитват несигурност също и по отношение на смислоразличителното място на ударението: *трèска* или *трескà*, *сърма* или *сърмà*.

Характерно за запитванията и при двете тематични групи е, че в определени случаи покрай търсенето на отговор потребителите желаят да верифицират знанията си, да се уверят в своето правилно (според тях самите) предположение. Често в текста на запитванията присъства изразено лично отношение (обикновено критично) или конкретно мнение относно дадения проблем.

От извършения тематичен преглед е ясно видим фактът, че наред с последното място по количество запитвания, което правоговорната проблематика заема в практиката на езиковото консултиране, за една съществена част от правоговорните норми изобщо липсват въпроси и колебанията при тези норми, както и нарушаването им не се осъзнават и регистрират като проблемни. Към тези случаи може да отнесем например затвърдяването на глаголните окончания (*повтора*, *спа*, *целат* и под.) или така нареченото мекане. Липсват запитвания за опростяването на групи съгласни, за изговор на двойни съгласни, за случаи като *шестотин*; не се осъзнава като правоговорен проблем и изпадането на крайните съгласни, включително при числителните *двайсе*, *петнайсе*, оценявано от кодификацията и от материалите по езикова култура като не книжовни; липсват запитвания за глаголни форми като *знай*, *играй*, *владей*, *смей се* (вм. *знае*, *играе*, *владее*, *смее се*), посочвани от граматиките като ненормативни. Липсват и запитвания за изговорните варианти на частицата за бъдеще време *ще*. Асимилации като *щетоводител*, *бомбон* и др. подобни при слушане също не се осъзнават

като не книжовни. Нещо повече – в езиковата практика се реализират тъкмо тези произношения, а кодифицираните им варианти по-скоро биха се възприели като хиперкоректна артикулация.

Очевидно е, че носителите на българския език при слушане не забелязват подобни отклонения от нормата и като потребители на езикови консултации следователно не задават въпроси за тях. Липсват и запитвания, свързани с правилата на междусловната фонетика – въпреки че правоговорни нарушения на границата между думите съществуват и не са редки, такива отклонения от нормата явно не се осъзнават и не привличат вниманието на носителите на езика, освен ако то не бъде специално насочено към проблема. Изненадващата на пръв поглед липса на въпроси за произношението при думи с ятов преглас и за ударения при сложни думи с променливо *я* отдаваме на тясната обвързаност на изговора им с правописната проблематика – при такива думи очевидно именно правописът, а не произношението им играе основна роля за тяхното отнасяне към проблемните случаи в езиковата практика, а впоследствие и при езиковото консултиране.

От страна на потребителите на Службата липсва интерес и към темите, свързани с фразовите и надфразовите фонетични средства като интонация, темп на речта, паузи, фразово ударение и под. Тази липса може да се дължи на факта, че посочените явления от супрасегментното равнище естествено варират в потока на речта и от друга страна, подлежат на системно описание, но не и на строго кодифициране, както е при ударението.

Вследствие на извършените наблюдения може да се предположи, че носителите на езика обикновено осъзнават разликите във фонемния състав на думата и неговото нарушаване поражда чувство на съмнение и въпроси, което е съвсем очаквано, като се има предвид смислоразличителната функция на фонемите, и обратно, не забелязват позиционно обусловените промени, които засягат само фонемните варианти (т.е. алофоните), или такива типични и доста често срещани фонетични промени, настъпващи в потока на речта при по-небрежен изговор (напр. *абитурент*). Няма съмнение, че напълно осъзнавани като правилни са фонетичните промени, които представляват морфонологични редувания, но при тяхното нарушаване липсват въпроси (например запитвания от рода на *нека* или *печа*), освен ако не е възникнало колебание при писането им. Може да се добави и обстоятелството, че колебания и въпроси възникват в случаите, при които носителят на езика осъзнава, че има възможност за избор, но този избор е ограничен от езиковосистемни фактори. Смятаме, че направените изводи се нуждаят от потвърждение и чрез специални експериментални наблюдения.

Смятаме за съществено да подчертаем, че не са регистрирани въпроси и мнения относно регионални особености и разлики в произношението. Освен това за носителите на езика очевидно не е актуална темата за съществуване на отделна източна и западна произносителна норма (срв. Буров/Burov

2012), както и не е налице тематично противопоставяне относно произношението в запитвания на потребители от Източна или от Западна България. Тази тема е обществено коментирана от друга гледна точка (опозиция град/столица – провинция), но не представлява правоговорен проблем.

Липсва изобщо интерес и към факти, свързани с правоговорната кодификация и с нейните особености, в противовес на регистриран подобен интерес към правописната кодификация (напр. за извършена промяна в правописа на дадена дума, за въвеждането или отпадането на определено правописно правило).

От друга страна, както беше отбелязано по-горе, в Службата за езикови справки и консултации се получават обаждания с критики, оплаквания или загриженост относно равнището на устните изказвания в медиите, относно езика на политиците и на младото поколение, обикновено придружени с негативни оценки (*Всеки си говори както си иска!*). В тези изказвания нерядко се апелира към отговорността на езиковедите и към вземане на административни мерки спрямо нарушителите на нормите. Понякога се изразява романтично или емоционално отношение към езика и се проявяват ценностни нагласи към него.

Заключение

Ниският брой на запитванията за правоговор, слабият интерес към тази проблематика, както и изобщо отсъствието на конкретен и обоснован интерес към доста от правоговорните явления и норми, които иначе присъстват като теми в научни или научнопопулярни материали, езикови бележки и под., неминуемо поражда необходимостта да се направят изводи относно причините, които стоят в основата на това обстоятелство. На първо място може да се посочи принципното различие между правописната и правоговорната норма и различната степен на възможност за избор на варианти при писане (ограничен брой) и при говорене (много по-широк диапазон на вариране). Освен това при устната реч, която е, така да се каже, първична, незаписана, липсват типични за писмената сфера на общуване комуникативни проблеми, свързани с транспонирането на устните изказвания в писмени като нарочен и съзнателен акт. При това действа и един съществен психологически фактор, а именно – съзнанието, че при правоговорните грешки рискът от санкции е сравнително по-малък от този при грешките в писмения текст, които са видими и биха могли да компрометират пишещия и да повлияят върху неговия авторитет. Ниската количествена стойност на правоговорните проблеми се обяснява и с обстоятелството, че в професионалното ежедневие на различни лица, институции и медии твърде рядко възникват въпроси за правилния изговор на дадена езикова единица.

Очевидно е освен това, че като цяло вниманието, което се обръща върху устната реч при езиковото обучение, е много малко и тя не е решаваща при оценяването на езиковите знания и умения на обучаваните. Вследствие на

това учениците имат много по-слаби познания в областта на правоговора за разлика от сравнително по-подробните познания по правопис. Тук трябва да се добави и значимият за изводите факт, че носителите на езика, както беше показано по-горе, като цяло често не забелязват отклоненията от нормите на произношението или, ако ги забелязват, не ги усещат като проблемни, освен ако не възникне някакво комуникативно затруднение или ако вниманието не бъде специално насочено към конкретен проблем⁴.

Друга, макар и индиректна причина за ниския дял на въпросите за произношение може да се търси в обстоятелството, че у нас за разлика от ситуацията при други книжовни езици липсва отделен актуален и официален нормативен документ, насочен специално към правоговора.

В заключение ще изтъкнем още, че възможността да се направят подобни констатации и изводи ни предоставя езиковото консултиране като специфична изследователска област, осигуряваща ценни и надеждни данни именно за реалните и осъзнаваните проблеми при употребата на книжовния език. С това то се отличава принципно от другите жанрове в езиковата култура, например от езиковите бележки, при които проблемите биват нарочно подбирани, но не въз основата на осъзнаваното и неосъзнаваното от носителя на езика – те обикновено са насочени към допусканията в езиковата практика грешки и имат по-често оценъчен характер, като в тях нерядко се проявява и езиковата критика на авторите им.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Подробно за типологията, тематичната класификация и анализа на конкретните въпроси относно правоговора, постъпили в Службата за езикови справки и консултации на ИБЕ, вж. Томов/Томов 2023.

² Относно конкретните мотиви за търсене на специализирана езиковедска помощ във връзка с теорията и практиката на езиковото консултиране вж. Томов/Томов 2021.

³ Що се отнася до комплекса от проблеми относно изговора на чужди собствени имена, техният правоговор принципно е свързан с писменото им предаване (най-вече с транскрипцията) на българска кирилица (Андрейчин/Andreychin 1974; ГСБКЕ/GSBKE 1982: 273–282).

⁴ Срв. например анкетните проучвания върху устната реч, при които вниманието на езиковите носители е специално насочвано с изследователска цел към даден правоговорен проблем, често определян като „отклонение“ (вж. Стойчева/Stoycheva 2023 и цитираните там изследвания).

ЛИТЕРАТУРА

- Буров 2012: Буров, Ст. Две норми на българската устна книжовна реч. – *Електронно списание LiterNet*, 07.11.2012, № 11 (156). <<https://liternet.bg/publish28/stoianburov/dve-normi.htm>>. [достъп: 11.12.2023]
- Георгиева 1979: Георгиева, М. Култура на говора. Техника на говора. Правоговор. София, Наука и изкуство.
- ГСБКЕ 1982: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика. София, Издателство на БАН.

- Мурдаров 2006: *Мурдаров, В.* 99 съвета за българския правоговор. София, Просвета.
- Стойчева 2023: *Стойчева, М.* Степен на разпознаваемост на изговора -ъ в членната морфема на съществителни от женски род, завършващи на съгласна, като правилен спрямо книжовната норма. – *Български език*, № 1, с. 66–78.
- Тилков, Бояджиев 1981: *Тилков, Д., Т. Бояджиев.* Българска фонетика. София, Наука и изкуство.
- Томов 2017: *Томов, М.* Езиковата култура в режим на диалог. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 година). Ч. 1. София, Институт за български език, с. 43–46.
- Томов 2021: *Томов, М.* Мотиви за търсене на специализирана езиковедска помощ (из практиката на езиковото консултиране). – *Известия на Института за български език*, 34, с. 236–256.
- Томов 2023: *Томов, М.* Типология на въпросите от областта на правоговора в практиката на езиковото консултиране. – *Български език*, № 1, с. 43–58.

REFERENCES

- Burov 2012: *Burov, St.* Dve normi na balgarskata ustna knizhovna rech. – *Elektronno spisanie LiterNet*, 07.11.2012, N 11 (156). <<https://liternet.bg/publish28/stoian-burov/dve-normi.htm>> [11.12.2023]
- Georgieva 1979: *Georgieva, M.* Kultura na govora. Tehnika na govora. Pravogovor. Sofia, Nauka i izkustvo.
- GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 1. Fonetika.* Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Murdarov 2006: *Murdarov, V.* 99 saveta za balgarskiya pravogovor. Sofia, Prosveta.
- Stoycheva 2023: *Stoycheva, M.* Stepen na razpoznavaemost na izgovora -a v chlennata morfema na sashestvitelni ot zhenski rod, zavarshvashti na saglasna, kato pravilen spryamo knizhovnata norma. – *Balgarski ezik*, N 1, s. 66–78.
- Tilkov, Boyadzhiev 1981: *Tilkov, D., T. Boyadzhiev.* Balgarska fonetika. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Tomov 2017: *Tomov, M.* Ezikovata kultura v rezhim na dialog. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* (Sofia, 15–16 may 2017 godina). Ch. 1. Sofia, Institut za balgarski ezik, s. 43–46.
- Tomov 2021: *Tomov, M.* Motivi za tarsene na spetsializirana ezikovedska pomosht (iz praktikata na ezikovoto konsultirane). – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 34, s. 236–256.
- Tomov 2023: *Tomov, M.* Tipologiya na vaprosite ot oblastta na pravogovora v praktikata na eyikovovto konsultirane. – *Balgarski ezik*, N 1, s. 43–58.

✉ Доц. д-р Милен Томов

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Milen Tomov, PhD

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria